

ETNOGRAFIK TADQIQOTLARDA URF-ODATLAR VA BEZAKLARNING O‘RNI

Jaqsimuratova Nargiza Irzabaevna,
Qoraqalpog‘iston Respublikasi
tarixi va madaniyati davlat muzeyi filiali
Mo‘ynoq ekologiya muzeyi Ilmiy xodimi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19606776>

Annotatsiya. Maqolada etnografik tadqiqotlarning asosiy obykti sifatida urf-odatlar va bezaklarning o‘rni tahlil qilinadi. Urf-odat va bezaklarning funksional, semiotik, gender jihatlari, ularning mintaqaviy xususiyatlari (Farg‘ona vodiysi va Qoraqalpog‘iston misolida) hamda zamonaviy jamiyatdagi transformatsiya jarayonlari yoritiladi. Shuningdek, milliy madaniy merosni saqlash va uni rivojlantirishning dolzarb masalalari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda nafaqat an’anaviy, balki zamonaviy etnografik metodlar (vizual antropologiya, og‘zaki tarix)dan foydalanish zarurligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: etnografiya, urf-odatlar, marosimlar, bezaklar, naqshlar, milliy madaniyat, madaniy meros, semiotika, transformatsiya, etnofuturizm.

Annotation. The article analyzes the role of traditions and ornaments as primary objects of ethnographic research. The functional, semiotic, and gender aspects of traditions and ornaments, their regional characteristics (using the examples of the Fergana Valley and Karakalpakstan), as well as their transformation processes in modern society are examined. Furthermore, the pressing issues of preserving and developing national cultural heritage are considered. The study emphasizes the necessity of utilizing not only traditional but also contemporary ethnographic methods (visual anthropology, oral history).

Keywords: ethnography, traditions, rituals, ornaments, patterns, national culture, cultural heritage, semiotics, transformation, etnofuturism.

Kirish. Etnografiya – insoniyatning madaniy xilma-xilligini o‘rganuvchi, xalqlarning moddiy va ma’naviy madaniyatini, ularning turmush tarzi, ijtimoiy tuzilishi, dunyoqarashi va tarixiy evolyutsiyasini kompleks tahlil qiluvchi fan hisoblanadi [1, C.56]. Globalashuv davrida milliy o‘zlikni saqlash va madaniy merosni irsiyatlash muammolari keskinlik kazanmoqda. Shu nuqtai nazardan, urf-odatlar va bezak san’ati kabi madaniyatning fundamental elementlarini chuqur o‘rganish nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham ahamiyatlidir.

Urf-odatlar va bezaklar bir madaniyatning ikkila aspekti bo‘lib, ular orqali jamiyatning ichki qonunlari, qadriyatlar tizimi va estetik idealari namoyon bo‘ladi. Urf-odatlar – ijtimoiy hayotning ritmi va mazmuni, bezaklar – uning tashqi ifodasi va ramziy tilidir. Ushbu maqolaning magsadi – urf-odat va bezaklarning etnografik tadqiqotlar kontekstidagi o‘rnini har tomonlama ochib berish, ularning strukturasi, funksiyalari, ma’naviy mazmuni va zamonaviy o‘zgarish tendentsiyalarini ilmiy asosda tahlil qilishdir.

1. Urf-odatlarning nazariy asoslari va etnografik ahamiyati.

1.1. Urf-odat tushunchasi va uning shakllanish mexanizmlari. Urf-odat – ma'lum bir etnos ijtimoiy guruhida uzoq tarixiy davr mobaynida shakllanib, amaliyotga kirgan, odatiy holga aylangan va avlodan-avlodga o'tib kelayotgan xulq-atvor me'yorlari majmuasidir [2, C. 34; 37]. Ular jamiyat hayotini tartibga soluvchi norasmiy “qonun” sifatida ham qaralishi mumkin. Urf-odatlarning shakllanishida quyidagi omillar hal qiluvchi rol o'ynaydi:

- **Tabiiy-geografik muhit:** Chorvachilik bilan shug'ullanuvchi tog'li xalqlar va dehqonchilik madaniyatiga ega vohalik aholi urf-odatlari o'rtasida sezilarli farqlar mavjud.

- **Iqtisodiy faoliyat asosi:** Hashar, hashar o'tish, mehnat bayramlari va boshqa ko'pgina an'analar qishloq xo'jaligi tsikliga bog'liq holda rivojlangan.

- **Diniy-e'tiqodiy qatlamlar:** Xalq islomi, qadimiy animistik va totemistik e'tiqodlar, zardushtiylik va boshqa diniy tizimlarning izlari urf-odatlarda o'z aksini topgan [3, C. 78; 82].

1.2. Urf-odatlarning asosiy funksiyalari va tadqiqotdagi ahamiyati.

Etnograf uchun urf-odatlarni ularning ijtimoiy vazifasi orqali o'rganish muhimdir:

- **Normativ-regulyativ funktsiya:** Jamiyat a'zolarining munosabatlarini tartibga soladi (masalan, qarindoshlik munosabatlari, qo'shnilar bilan ishlash tartibi).

- **Integrativ va kommunikativ funktsiya:** Jamoa a'zolarini birlashtiradi, o'zaro anglashuv imkonini beradi (bayramlar, umumiy marosimlar).

- **Tarbiyaviy va sosializatsiyalovchi funktsiya:** Yosh avlodni ma'lum qadriyatlar asosida shakllantiradi, jamiyatga moslashtiradi.

- **Psixologik-funktsiya:** Inson hayotidagi stressli davrlarda (o'lim, nikoh) an'analar psixologik qo'llab-quvvatlovchi ramka vazifasini o'taydi. Etnografik tadqiqotda marosimlarning har bir bosqichi, unda qo'llaniladigan buyumlar, ovqatlar, matnlar va harakatlar diqqat bilan tahlil qilinadi, chunki ular orqali jamiyatning yashirin tuzilishi va qadriyatlar ierarxiyasi ochib beriladi.

2. Bezak san'atining semiotik tili va uni o'rganish usullari.

2.1. Bezak – madaniyatning vizual kodi. Bezak san'ati nafaqat bezash, balki ma'lum axborotni uzatish, himoya qilish, kosmik tartibni ramziylashtirish vositasi hisoblanadi [5, b. 112; 115]. Uning semiotik tahlil quyidagi jihatlarni o'rganishni o'z ichiga oladi:

- **Naqshlarning mifologik ildizlari:** “Bodom”, “Olma”, “Qo'zg'olon” kabi naqshlarning qadimiy totemlar va unumdorlik madaniyati bilan bog'liqligi.

• **Rang semantikasi:** Oq – tozalik, begunohlik; Qizil – hayot, quvvat, quyosh; Yashil – mo‘l-ko‘llik, tiriklik; Ko‘k – osmon va suv ramzi.

• **Kompozitsiya va takrorlanish:** Naqshlarning cheksiz takrorlanishi abadiylik, naslning davomiyligi g‘oyasini ifodalashi mumkin.

2.2. Mintaqaviy xususiyatlar: Farg‘ona va Qoraqalpog‘iston misolida

• **Farg‘ona vodiysi:** Gulli va butaviy naqshlar, raqamli to‘qimachilik (adras, atlas), ranglarning nafis uyg‘unligi, uslubdan uslubga sezgir o‘zgarish.

• **Qoraqalpog‘iston:** Geometrik naqshlarning hukmronligi, hayvon shoxlari motivlari, kumush taqinchqlarning keng qo‘llanilishi. Qadimgi Xorazm va turkiy-mo‘g‘ul madaniyatlarining chuqur ta’siri. Bu farqlar, bir tomondan, tabiiy muhit (voha va cho‘l), ikkinchi tomondan, turli tarixiy va madaniy almashinuvlar natijasidir. Tadqiqotda ikkala mintaqa materiallarini qiyosiy o‘rganish madaniy aloqalar va o‘ziga xoslik manbalarini tushunishga yordam beradi.

2.3. Gender jihati: erkak va ayol madaniyatidagi bezaklar.Bezaklar gender rollarini ham aniq ajratib turadi.

• **Ayol madaniyatida:** Rang-barang kashta, zargarlik buyumlari, soch bezaklari – bu ayolning maqomi, turmush qurganligi, unumdorligi, oilaviy ma’naviy meros saqlovchisi sifatidagi rolini ko‘rsatadi.

• **Erkak madaniyatida:** Bezaklar kamroq va funktsionalroq: kamon va qilichlardagi o‘ymakorlik, bino va transport bezaklari erkaklik, kuch va ijodkorlik ramzi sifatida qaraladi.

3. Zamonaviy davrda urf-odat va bezaklarning transformatsiyasi. Globalizatsiya, urbanizatsiya va raqamli texnologiyalar urf-odatlar va bezaklarning mohiyati va funksiyalariga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda.

• **Funksiyaning o‘zgarishi:** Ko‘pgina urf-odatlar diniy-e’tiqodiy yoki jonli ijtimoiy mazmundan ajralib, “madaniy meros” yoki “milliy rang” sifatida tomosha qilinadigan ko‘rgazmali shaklga aylanmoqda.

• **Bezak san’atining yangi kontekstlarda qayta tirilishi:** An’anaviy naqshlar zamonaviy moda dizayni, branding, me’morchilik (masalan, “O‘zbekiston” paviloni EXPO-2020 da), hattoki virtual dunyolarda qo‘llanilmoqda. Bu “etnofuturizm” – an’ana va texnologiyalarning sintezi hodisasidir.

• **Yo‘qolib borayotgan va yangi paydo bo‘layotgan an’analar:** Ba’zi qishloq an’analari yo‘qolmoqda, shahar sharoitida esa yangi, ramziy ma’nodagi “oilaviy an’analar” shakllanmoqda. Etnografning zamonaviy vazifasi – bu o‘zgarishlarni qayd etish, ularni baholash emas, balki ularning dinamikasini va yangi shakllarning mohiyatini tushunishdir.

4. Milliy madaniyatni saqlash va rivojlantirish: Muammolar va istiqbollar.

Madaniy merosni faqat muzey vitrinasida saqlash yetarli emas. Uni yashirin, tirik va rivojlanayotgan holatda saqlash kerak.

• **Yoshlarni jalb qilish:** Zamonaviy vositalar (ilovalar, o‘yinlar, ijtimoiy tarmoqlardagi loyihalar) orqali urf-odat va bezaklarni o‘rganishga qiziqish uyg‘otish.

• **Hunarmandchilikni iqtisodiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash:** An‘anaviy hunarmandlar uchun bozor va mikro kreditlash imkoniyatlarini yaratish.

• **Nomoddiy madaniy merosni hujjatlashtirish:** Og‘zaki tarix, marosimlarning video yozuvlari, ustalarning ustaxonalarini raqamlashtirish.

• **Madaniy turizmni rivojlantirish:** Urf-odatlar va hunarmandchilikni tomoshabinga emas, balki ishtirokchiga aylantiruvchi interfaol turistik dasturlarni ishlab chiqish.

Xulosa. Urf-odatlar va bezaklar etnografik tadqiqotlarning yurak qismi hisoblanadi. Ular orqali biz nafaqat bir xalqning o‘tmishidagi hayot tarzini, balki uning hozirgi paytdagi o‘zligini anglash va istiqbolli rivojlanish yo‘nalishlarini ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘lamiz. Bugungi kuni etnografning roli oddiy kuzatuvchidan madaniy jarayonlarni tushunuvchi va ularning saqlanishiga hissa qo‘shuvchi mutaxassis sifatida o‘zgargan. O‘zbekiston xalqlarining boy madaniy merosini o‘rganishda zamonaviy metodologiyani qo‘llash, qiyosiy tahlilarni olib borish va dinamik o‘zgarishlarni qayd etish kelajakdagi tadqiqotlar uchun asosiy yo‘nalish bo‘lishi lozim. Ana shunda madaniyat nafaqat xotira, balki kelajakni barpo etish manbai sifatida ham o‘z ahamiyatini saqlab qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2008.
2. Ashirov A. O‘zbek xalq etnografiyasi. – Toshkent: Fan, 1991.
3. Snesev G.P. Religioznye verovaniya narodov Sredney Azii. – Moskva: Nauka, 1969.
4. Tolstov S.P. Drevniy Xorezm. – Moskva: AN SSSR, 1948.
5. R.R.Jabbarov. Amaliy bezak san‘ati. – “LESSON PRESS” nashriyoti TOSHKENT-2023.
6. Qodirov M. O‘zbek xalq an‘analari va marosimlari. – Toshkent: Fan, 2010.
7. Sukhareva O.A. Istoriya sredneaziatskogo kostyuma. Samarkand (2-ya polovina XIX – nachalo XX v.). – Moskva: Nauka, 1982.
8. https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBzbek_ayollarining_milliy_liboslari